International Journal of Sanskrit Research 2024; 10(4): 271-275

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2024; 10(4): 271-275
© 2024 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 02-04-2024
Accepted: 06-05-2024

Dr. G Sireesha
Professor, Department of Sanskrit, Sri Venkateswara University, Tirupati, Andhra Pradesh, India

Corresponding Author:
Dr. G Sireesha
Professor, Department of Sanskrit, Sri Venkateswara University, Tirupati, Andhra Pradesh, India

आचार्यभामहस्य काव्यालङ्कारग्रन्थे शब्दसाधुत्व वचारः

Dr. G Sireesha

सारांश

अलङ्कारशास्त्रजगति भामहः प्राचीनतमः आलङ्कारिकः आसीत्। तेन काव्यालङ्कारः इति ग्रन्थः र चतः। भामहस्य पतुर्नाम र क्रलगोमी। गो मन् इति पदं बौद्धशब्दः। अतः भामहः बौद्धधर्मावलम्बी इति के चद् वदन्ति। ख्रीष्टषष्ठशतकस्य पूर्वार्द्धमेव काव्यालङ्कारस्य रचनाकाल इति वपश्चितां मतम्।

कूटशब्दाः अलङ्कारः, परिच्छेदः, गुणः, वक्रो क्तः, कारिका, लक्षणम्, अतिशयो क्तः

प्रस्तावना

काव्यालङ्कारस्य

ग्रन्थोऽयं षट्परिच्छेदैः समन्वितः। प्रथमपरिच्छेदे षष्ठश्लोके काव्यस्य लक्षणमुक्तम् यथा "शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्" इति। शब्दश्च अर्थश्च द्वावेव म लत्वा काव्यशरीरं रचयतः। काव्यस्यात्मा इति वषये यद्य प भामहेन न कञ्चित् स्पष्टया उक्तम्, तथा प रीतिगुणालङ्कारादीनामालोचनप्रसङ्गे चमत्कृतिरेव काव्यस्य अन्तर्निहितात्मा इति तेन सू चतम्। द्वितीयतृतीयपरिच्छेदयोः व वधेभ्यः काव्येभ्यः श्लोकाः उद्धृताः। चतुर्थपरिच्छेदे काव्यस्य दोषाः ववे चताः। पञ्चमपरिच्छेदे न्यायनिर्णय इति प्रकरणं वद्यते। तत्र लौ ककन्यायः, काव्यकन्यायश्च निरू पताः। षष्ठपरिच्छेदे व्याकरण वषयकानाम् अशुद्धीनां वर्णनं कृत्वा व शष्टशब्दानां साधुत्वं प्रतिपादितम्।

संस्कृतसाहित्यं प्रति भामहस्य योगदानम्

भामहः प्राचीनालङ्कारिकः। परवर्तिनः आलङ्कारिकाः तमनुसरन्ति। शब्दार्थौ सहितौ काव्य मति तत्कृतं काव्यलक्षणं महत्त्वपूर्णमस्ति। तमनुसृत्य वाग्देवतावतारः मम्मटाचार्यः "तद्दोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वा प" इति काव्यलक्षणं चकार।

दण्डिना प "शरीरं तावद् इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली" इति लक्षणं कृतवान्। भरतोऽ प काव्यलक्षण वषये भामहमतमेव अनुसरति।

भरतेन दशगुणाः स्वीकृताः, कन्तु भामहः केवल त्रयः गुणाः एव अङ्गीकृताः ते ओजः – प्रसाद – माधुर्यञ्च। मम्मटादयः गुण वषये भामहमनुसृतवन्तः। वक्रो क्तरेव सर्वेषामलङ्काराणां बीज मति भामहस्य व शष्टं मतम्। केचन वदन्ति यत् भामहेन अतिशयो क्तः एव सर्वालङ्कारबीज मति परिग णत मति। सर्वे अलङ्काराः अतिशयो क्तमूला एव। आनन्दवर्धनेन भामहस्यो क्तः अनया रीत्या आलोच्यते। यत्र अतिशयो क्तर धतिष्ठति तत्र क वप्रतिभावशात् चारुत्व मति वज्ञेयम्। अन्यस्य तु अलङ्कारमात्रता एवमेव अतिशयो क्तः सर्वालङ्कारशरीरस्वीकारयोग्यत्वेन अभेदो प्रचारात् सर्वालङ्काररूपा इति अयमेवार्थः अवगन्तव्यः। परन्तु अ भनवगुप्तः एतस्मिन् वषये न सम्मतः। तेन एवमुक्तम् – "या अतिशयो क्तः ल क्षता सा एव वक्रो क्तरलङ्कारस्य प्रकारः" इति। अन्यत्र भामहेन – "वक्रा भधेय शब्दो क्तः इष्टा वाचामलंकृतिः" इति। अत्र काव्यालङ्कारा एव वक्रो क्तरूपेण परिणता इति तेषामाशयः। अत एव वक्रोतिः स्वतन्त्रालङ्काररूपेण स्वीकृता।

भामहेन प्रतिपादितसत्यं परवर्तिनि काले वक्रो क्तजी वतकारेण कुन्तकेन अनुसृतमासीत्। तेन वक्रो क्तः सामान्यालङ्काररूपेण निर्दिष्टमस्ति। वक्रता षड् वधा - 1. वर्णवक्रता, 2. पदपूर्वार्द्धवक्रता, 3. क्रयावै चत्र्यवक्रता, 4. पदोत्तरार्द्धवक्रता, 5. प्रकरणवक्रता, 6. प्रबन्धवक्रता।

शब्दसाधुत्व वचारः

काव्यालङ्कारे आचार्यभामहः षड्परिच्छेदेषु अलङ्कारत्त्वस्य वचारः कृतवान्। तत्र शब्दानां साधुप्रयोगे अयमाचार्यः अति उच्चस्थानम् अ धकरोति। वस्तुतः साहित्यं सरसं भवेत्। साहित्यस्य सरसता तत्र प्रयुक्ते शब्दे एव वर्तते। "शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्" [1] इति। अतः उत्तमकाव्यस्य परिचयः तत्र प्रयुक्तस्य शब्दद्वारेणैव जायते, न तु केवलं काव्यग्रन्थे अ प च अलङ्कारग्रन्थेष्व प शब्दप्रयोगे आलङ्कारिकाः वशेषप्रयत्नमकुर्वन्। काव्याचार्यः भामहः काव्यालङ्कारस्य मङ्गलाचरणेनैव सुशब्दप्रयोगः कृतवान्। तदनन्तरं समग्रे ग्रन्थे स्थाने स्थाने उत्तमपदप्रयोगः परिलक्ष्यते।

तत्र मङ्गलाचरणं यथा –

प्रणम्य सार्वं सर्वज्ञं मनोवाक्काय कर्म भः।
काव्यालङ्कार इत्येष यथाबु द्ध वधास्यते।।[2]

अस्मिन् श्लोके सार्वं सर्वज्ञम् इति शब्दौ अत्यन्तं चारुत्वं गतौ। सार्वं भगवतः शवस्य अपरं नाम। सः शवः सर्वज्ञः वर्तते। यद्य प शवशब्दस्य प्रयोगे श्लोके न कोऽ प दोषः भ क्त तथा प भामहः शब्दसाधुत्वरक्षार्थं सार्व मति शब्दप्रयोगं चकार। तथैव कुक वनिन्दा प्रसङ्गे यथा –

वनयेन वना का श्रीः का निशा श शना वना।
रहिता सत्क वत्वेन कीदृशी वाग्विदग्धता।।[3]

कवेः वचारमनुसृत्य अक वत्वम् अधर्माय, व्या धरूपाय, दण्डनाय च परिग णतो न भवति। परन्तु कुक वत्वं भृत्योः रूप मति वद्वांसः वदन्ति। तत्र कारिकायां प्रथमपादस्य प्रथमाक्षरः अक वत्व मति तथा द्वितीयस्य प्रथमाक्षरः कुक वत्व मति प्रयुज्य कारिकायाः श्रुतिमधुरतां वर्धयति भामहः। तद्यथा –

---

[1]. काव्यालङ्कारः – 1.16

[2]. काव्यालङ्कारः – 1.1

[3]. काव्यालङ्कारः – 1.4

नाक वत्वमधर्माय व्याधये दण्डनाय वा।
कुक वत्वं पुनः साक्षान्मृतिमाहुर्मनी षणः।।[4]

कथायाः वर्णनप्रसङ्गे भामहस्य शब्दसाधुत्व वचारः सर्वथा प्रासङ् गकं वर्तते। तद्यथा –

सर्वबन्धोऽ भनेयार्थं तथैवाख्यायिकाकथे।
अनिबद्धश्च काव्यादि तत्पुनः पञ्चधोच्यते।।[5]

अत्र वक्त्रापरवक्त्राभ्याम् इत्यस्मिन् स्थले शब्दप्रयोगः अत्यन्तं चमत्कारजनकः। तथैव संस्कृतसंस्कृता चेष्टा इत्यस्मिन् स्थले शब्दप्रयोगः लोभनीय वर्तते।
भागवतदोषानां वचारप्रसङ्गे अत्यद्भुततया शब्दप्रयोगो वर्तते। यथा –

श्रुतिदुष्टार्थदुष्टे च कल्पनादुष्टा मत्य प।
श्रुतिकष्टं तथैवाहुर्वाचां दोषं चतु र्वधम्।।[6]

प्रथमपरिच्छेदस्य उपसंहारे काव्ये शब्द वन्यासप्र क्रया कथं भवेदिति भामहः क वकुलस्य कृते उपदिशति। कश्चन मालाकारः यदा मा लकां ग्रथति तदा सः उत्तमकुसुमान् एकत्री करोति। सुर भताकुसुमानां ग्रहणे मालाकारः प्रयुक्तं करोति ग्राम्यकुसुमानि त्यजति। सुन्दरपुष्पाणां समु चते स्थाने उपयोजयति। एवं क्रमेण शोभनपुष्प वशेषं स्वीकृत्य मालाकारः सुशो भता माला निर्मायति। भामहः उपदिशति यत् – क वः यदा काव्यं करोति तदा मालाकारः यथा उत्तमपुष्पाणां चयनं कृत्वा माला निर्मायति, तथैव क वः उत्तमशब्दानां कृत्वा काव्यं कुर्यात्। केषां शब्दानां ग्रहणं केषां च त्यागः तत् कवेः वचारयोग्यपरिसरः। कस्मिन् स्थाने कस्य शब्दस्य प्रयोगे काव्यं सुन्दरं भवेत् तद प क वः गम्भीरेण वचारयति चेत् काव्यसौन्दर्येण परिवर्धते तदर्थं भामहेनोक्तम् -

एतद् ग्राह्यं सुर भकुसुमं ग्राम्यमेतन्निधेयं
धत्ते शोभां वर चत मदं स्थानमस्यैतदस्य।
मालाकारो रचयति यथा साधु वज्ञाय मालां
योज्यं काव्येष्ववहित धया तद्वदेवाऽ भधानम्।।[7]

अनुप्रासालङ्कारस्य वचारप्रसङ्गे “ कन्तया चन्तया कान्ते नितान्तेति यथोदितम्” [8] अत्र शब्दप्रयोगः अतिसुन्दरमस्ति। एवञ्च –

ग्राम्यानुप्रासमन्यत्तु मन्यते सु धयोऽपरे।
स लोलमालानीला ल कुलाकुलगलो बलः।।[9]

अस्यां कारिकायां लकारस्य प्रयोगः अत्यन्तं सुन्दरं वर्तते। आदियमकस्य उदाहरणप्रसङ्गे एक राज्ञः राज्या भषेकवर्णनम् अतिसुन्दरं शब्दप्रयोगपूर्वकं प्रदत्तमस्ति यथा –

साऽधुना साधुना तेन राजताऽराजताऽऽभृता।
सहितं सहितं कर्तुं सङ्गतं सङ्गतं जनम्।।[10]

काव्यवस्तुनः व्यापकता वचारप्रसङ्गे भामहस्य वचारः यथा –

4. काव्यालङ्कारः – 1.12

5. काव्यालङ्कारः – 1.17

6. काव्यालङ्कारः – 1.47

7. काव्यालङ्कारः – 1.59

8. काव्यालङ्कारः 2.5

9. काव्यालङ्कारः – 2.6

10. काव्यालङ्कारः – 2.11

न स शब्दो न तद्वाच्यं न स न्यायो न सा कला।
जायते यन्न काव्याङ्गमहो भारो महान् कवेः।।[11]

अत्र कवेः कर्त्तव्यं कीदृश मति क वः परिष्करोति। काव्यनिर्माणसमये क वः साधुशब्दानाम् उपरि यथा दृ ष्टः निपातयति तत् शब्दस्य अर्थेऽ प इतोऽ प ततोऽ धकं जागरूकताम् अवलम्बन्ति। काव्याङ्गभूततया न्यायस्य फलायाः तथा चान्ये शास्त्राणाम प महत्त्वस्थानं वर्तते। तद प क वः अतिसूक्ष्मतया स्वकाव्यरत्ने वचारयति। न्याय सद्धान्तस्य उदाहरणप्रसङ्गे करणे इत्यस्य शब्दस्य प्रयोगः यथा -

पदमेकं परं साधु नार्वाचीनं निबन्धनम्।
वैपरीत्याद्विपर्यासं कीर्तेर प करोति तत्।।[12]

वाण्याः समृ द्धः वक्रोक्त्यनुगा मनी भवति। वाण्याः शोभा सर्वदा वक्रशब्दसहायेन अर्थसहायेन परिवर्धते। उक्तं च भामहेन –

तदे भरङ्गैर्भूष्यन्ते भूषणोपवनस्रजः।
वाचां वक्रार्थशब्दो क्तरलङ्काराय कल्पते।।[13]

षष्ठपरिच्छेदः शब्दशु द्धः नामकरणं वर्तते। तत्रादौ शब्दज्ञानाय व्याकरणस्य प्रासङ्गकता भामहः उपस्थापयति। व्याकरणं यदि सागरतुल्यं भवति, तर्हि जलं तस्य सागरस्य सूत्ररूपम्। पदानि आवर्तवत् भाष्यकौमुदीनां च पारायणं रसातलं भवति। तत्र धातूनां शब्दानां च पाठः अन्तर्भवति। तस्य मननं वशालनौकासदृशम्। अतः धीरमानवाः व्याकरणपठितुं मनः निवेशयन्। परन्तु मूर्खाः व्याकरणस्य निन्दामेव कुर्वन्ति। यः व्याकरणं सम्यक् अध्ययनं करोति स एव शब्दप्रयोगे धुरन्धरः भवति। तदर्थमुक्तम् –

सूत्राम्भसं पदावर्तं पारायणरसातलम्।
धातुणादिगणग्राहं ध्यानग्रहबृहत्प्लवम्।।
धीरैरालो कतप्रान्तममै धौ भरसूयितम्।
सदोपभुक्तं सर्वा भरन्य वद्याकरेणु भः।।
नापारयित्वा दुर्गाधममुं व्याकरणार्णवम्।
शब्दरत्नं स्वयं गम्यमलङ्कर्तुमयं जनः।।[14]

अ प काव्यं निर्मातुं यः आग्रहः प्रकटयति, सः अवश्यं व्याकरणं पठेत्। अन्येषां कवीनां शब्दप्रयोगं दृष्ट्वा काव्यप्रणयनेन तथा आनन्दः नैव भवति। तदर्थमुक्तम् –

तस्य चा धगमे यत्नः कार्यः काव्यं व धत्सता।
परप्रत्ययतो यत्तु क्रयते तेन का रतिः।।
नान्यप्रत्ययशब्दा वागा वभाति मुदे सताम्।
परेण धृतमुक्तेव सरसा कुसुमावली।।[15]

शब्दनिरूपणप्रसङ्गे भामहः लखति यत् -

प्रतीतिरर्थेषु यतस्त शब्दं ब्रुवतेऽपरे।
धूमभासोर प प्राप्ता शब्दताऽन्यानुमां प्रति।।[16]

अस्य मतस्य व वधोपायेन खण्डनं कृत्वा स्वमतं स्थापयति यत् –

स कूटस्थोऽनपायी न नादादन्यश्च कथ्यते।
मन्दाः साङ्केतिकानर्थान् मन्यन्ते पारमा र्थकान्।।[17]

---

[11]. काव्यालङ्कारः – 5.4

[12]. काव्यालङ्कारः – 5.31

[13]. काव्यालङ्कारः – 5.66

[14]. काव्यालङ्कारः – 6/1,3

[15]. काव्यालङ्कारः – 6/4,5

[16]. काव्यालङ्कारः – 6.7

अनन्तरं शब्दानामुपरि व वध सम्प्रदायानाम् आचार्याणां च मतम् उपस्थाप्य ग्रन्थस्य परिमाणकथनप्रसङ्गे लखति यत् –

षष्ठ्या शरीरं निर्णीतं शतषष्ठ्यात्वलंकृतिः।
पञ्चशता दोषदृ ष्टः सप्तत्या न्यायनिर्णयः।।
षष्ठ्या शब्दस्य शु द्धः स्यादित्येवं वस्तुपञ्चकम्।
उक्तं षड् भः परिच्छेदैर्भामहेन क्रमेण वः।।[18]

उपसंहारः

एवं क्रमेण काव्यालङ्कारस्य प्रारम्भात् अन्तपर्यन्तम् आचार्य भामहः शब्दप्रयोगसाधुत्वं वचारितवान्। काव्यालङ्कारः यद्य प सर्वप्रथमः अलङ्कारग्रन्थः तथा प अनेकेषु स्थलेषु शब्दप्रयोगबलेन काव्यग्रन्थवत् अस्य अलङ्कारग्रन्थस्या प माधुर्यं परिलक्ष्यते।

आधारग्रन्थसूची

1. काव्यालङ्कारः – भामहः –डा. रमणकुमारशर्मा, वद्यानि धप्रकाशन्, दिल्ली।
2. अलङ्कारशास्त्रेतिहासः – डा. जगदीशचन्द्र मश्रः, चौखम्बासंस्कृत सरीज्, वारणासी।
3. नाट्यशास्त्रम् – भरतमुनिः, परिमलपब्लिकेशन्स्, दिल्ली।
4. काव्यशास्त्र का आलोचनात्मक इतिहास – आचार्य रेवाप्रसादद्विवेदी, का लदाससंस्थानम्, वारणासी।

---

[17]. काव्यालङ्कारः – 6.14

[18]. काव्यालङ्कारः – 6-65,66